

Földrajzi tér – történelmi idő – természeti környezet

Magyar nemzeti térképzetek

Nem véletlen, hogy jelen konferenciánkon a geográfia, azaz a „tértudomány” számos képviselője különböző tematikájú előadásokkal képviseli magát, hiszen ahhoz, hogy a történelemtudomány a társadalom és a tér, illetve térbeliség igen szerteágazó viszonyának lehetséges értelmezési útjait árnyaltan értelmezni tudja, más diszciplínák nézőpontjait is – jelentős hangsúllyal napjaink dinamikus társadalomföldrajzáét – egyidejűleg érvényesítenie kell.¹ A 19. század végén a földrajz ugyanis egyrészt megtalálta a tudományos palettán a helyét, másrészt letisztázta pontos tárgyát. Központi kérdésévé vált az embert körülvevő természeti, illetve saját maga az ember formálta és/vagy alakította (külső) *környezet* részletes elemzése, *térbeli* összefüggéseinek értelmezése: „A geografia, mint térbeli tudomány, a (földi) jelenségvilágnak *csak* térbeli viszonyaival, röviden térbeliségével foglalkozhatik.”² A földrajzi tudományfilozófiában megjelent tehát a *tér* mint a geográfia egységes alap kérdésköre. Karl Ritter nyomán azonban a tér nem üres, hanem „tárgyilag kitöltött”, azaz „ez a felfogás az [...] abszolút térelméleten alapszik. [...] Ezek szerint a tér egy tárgy, egyéb tárgyak mellett, a tér egy egész, ami több, mint az alkotó részecskék összegzése, azaz a tér saját hatóerővel rendelkezik. Így például a települések térbeli elhelyezkedése [...] nem az emberi cselekvés eredményei, hanem a tér saját hatására alakultak ki.”³

¹ A Hajnal István Kör *A társadalmi tér* című konferenciáján hangzott el Alsólendván. Az előadásban felvetett témakörök egy részét a konferencia óta eltelt időszakban önálló tanulmányokban dolgoztam ki. Ezeknek az írásoknak a jelzeteit a jegyzetekben adom meg. A tanulmány az OTKA T 046185, T 049349 számú pályázat támogatásával készült az MTA DE Néprajzi Kutatócsoport tudományos programja keretében.

² Strömpl Gábor, A geografia mibenléte. In: *Földrajzi Közlemények* XLIX. 1921. 100.

³ Benedek József, *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Kolozsvár, Rioprint, 2000. 18.

A tér mint „objektív tartály” látószög azonban a múlt század második felében egyre inkább differenciálódott, és olyan térélmépzések, térélméletek jelentek meg a tudományos gondolkodásban, melyek a teret egyre inkább egyrészt a *társadalmi folyamatok* egyik vetületének, másrészt pedig az *individuum saját gondolati kivetülésének* tekintik. A szubsztanciális térszemlélet mellett (tér mint konténer, organizmus), részint azt fel is váltva jelent meg tehát a relacionális és szubjektumcentrikus térértelmezés.⁴

Amint az alapvetően szinkron idősíkban mozgó geográfiát a „puha” térkonceptiók megjelenése segítette a társadalomtudományok eredményeinek, módszereinek alkalmazása és a diakrón nézőpont felismerése felé, úgy az alapvetően vertikális időszemléletű történelemtudományt a térbeli egyidejűségek, párhuzamos világok konstatálása kényszerítette a térfilozófiai gondolkodás és a társadalomföldrajz irányába.⁵ A tudományközi átjárás örvendetes eredménye, hogy egyre érzékenyebb interdiszciplináris kutatási területté válik a magyar nyelvterületen is a *történeti földrajz*⁶ mint olyan tudományág, amely a táj valamikori történeti folyamatokat *indukáló* szerepét értelmezi.⁷ Éppen ezért használ a történeti földrajz a legtermészetesebb módon – többek között – levéltári forrásokat, különböző típusú népeség-összeírásokat, hiszen a történeti térbeli folyamatok csak ezen kútfők segítségével értelmezhetők helyesen, illetve e források a természetföldrajzi jelenségek számára is ésszerű, tudományos magyarázattal szolgálhatnak. Azaz a történeti nézőpont (és forrásanyag) éppen egy olyan szemszöggel képes gazdagítani és egyben árnyalni a földrajzi látásmódot, amely alapvető gondja a geográfiának, nevezetesen az *időbeliséggel*. Hiszen tudjuk: „Az idő a kartográfusok gondja.”⁸ „A vonalak és a középpontok áthelyeződése, a megkonstruált és vitatott történelem mind összetettebben kényszerít

⁴ A folyamatot részletesen l. Benedek József, i. m. 23–34.

⁵ Részletesen l. Gyáni Gábor, „Térbeli fordulat” és a várostörténet. In: *Korunk*, 2007. 7. <http://www.korunk.org/korunk/?q=node/8&ev=2007&chonap=7&cikk=8604>

⁶ L. Tímár Lajos, Történeti földrajz és társadalomtörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.), *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest, 2003. 341–370. A kérdésről legújabban l. a *Korall* folyóirat tematikus történeti földrajzi számát (31. 2008. április), illetve Beluszky Pál szinte teljes életművét! <http://www.rkk.hu/kefi/munkatarsak/beluszky.html>

⁷ A történeti földrajz ebben az értelemben megadott meghatározását: Jäger, Helmut 1969: *Historische Geographie*. Braunschweig, Georg Westermann Verlag; Ilyés Zoltán, Történeti földrajz – tájvédelem – tájtervezés (történeti földrajzi megközelítés). In: Dormány Gábor – Kovács Ferenc – Péti Márton – Rakonczai János (szerk.), *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. Magyar Földrajzi Konferencia, CD Kiadvány SZTE TTK Természetföldrajzi Tanszék, Szeged, 2001.

⁸ Velikić nyomán idézi: Faragó Kornélia, *Kultúrák és narratívák*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005. 37.

rá az összefüggés-teremtő olvasásra. Mennyiben vagyunk tehát képesek a történelmet földrajzzá lényegíteni? A két fogalom összetartozik az instabilitás jelölésében.”⁹

A klasszikus geográfia humán ága elsődlegesen az emberi jelenlét *külső, környezeti (térbeli) kapcsolataira*, a társadalmi tevékenységnek és magának a népességnek a történelmi fejlődés során az (abszolút) térben kialakult rendjére kérdez rá, illetve hangsúlyozottan a *jelen* összefüggéseire irányult akkor is, ha történeti adatokkal szintén dolgozott.¹⁰ A mai történeti földrajz viszont („végre”) ezt a viszonyt *megfordította*. Nem a tér szemszögéből beszél időbeli folyamatokról, hanem a történeti folyamatok *alapján* formálódó térszerkezetekről értekezik. Ez az út alkalmas arra, hogy a mitikus földrajzi képzeteket (l. lentebb) kritikai élel közelítsük meg, illetve „a világ feletti erők által létrehozott” természeti formák eredetét racionálisan tudjuk magyarázni (például az egykori népi lokális bányászat képződményeinek „érdekes” formájú tanúit). Azaz a társadalomtörténeti források kritikai eszközként alkalmazhatók természeti jelenségek magyarázatához is.¹¹

Amint arra az előzőekben már utaltam, ebben az összefüggésben, azaz az időhorizont figyelembevételével kell megközelítenünk a honi földrajz azon egykori (és néha még mostani) gondolati konstrukcióit is, melyekkel a magyarság Kárpát-medencei (nemzeti/etnikai) jelenlétének térbeli lenyomatát értelmezte/értelmezi. Annál is inkább, mivel a honi földrajz, sőt – nyugodtan írhatjuk – tudományosságunk mélygyökerű sajátossága a magyarság természeti környezetéhez, tájhoz kötöttségének leírása, a „*csak itt, csak így végbemehetett és alakulhatott történelem, kultúra*” elv érvényesítése. A földrajzot ez az alapelv, azaz a *hely–történelmi idő–természeti környezet* hármasának értelmezése a *teremtésmítoszok* kidolgozása felé mozdíthatja. Az empirikus vagy történelmi idő és a természeti folyamatok (pl. geológiai képződmények) roppant időszakainak összemosásából alapvetően csak a „*teremtett tér*” *tanának elfogadása következhet*. „Ekkor már beszélhetünk” az empirikus időhorizontunktól távoli, „idők kezdetén” a MI (jelen esetben a magyar) történelmünk számára megalkotott térszínről, földtani alapokról, hiszen eredetmagyarázatunk már kiragad minket az emberi, azaz a saját történelmi időnkől, és „átrepít” bennünket a Nagy (szakrális) Időbe.¹² A földrajzi környezetünket megalkotó események tehát *szükségszerűen* ha-

⁹ Faragó Kornélia, i. m. 37.

¹⁰ Enyedi György, *Földrajz és társadalom*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 8.

¹¹ L. Szabó József – Dávid Lóránt (szerk.), *Antropogén geomorfológia*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006.

¹² Nem szó szerinti idézet: Eliade, Mircea, *Képek és jelképek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997. 72.

tározták meg történelmi folyamatainkat, illetve alakították ilyenné (nemzeti) térszerkezeteinket: „Tegyük fel továbbá, hogy a természeti törvények léteznek, akár valami hipotetikus értelemben, akár abszolút vagy viszonylagos realitás értelmében. A mitikus tudat szempontjából *ezek szintén a felsőbb erők megnyilvánulásai.*”¹³ (Kiemelés az eredetiben.)

Érthető okok miatt a trianoni döntés sokkja nyomán a *táj-tér-nemzet* kérdéskörét, szoros (sőt: sorsszerű) egymáshoz kötöttségét a két világháború közötti magyar geográfia kiemelt hangsúllyal igyekezett magyarázni. Hiszen napjaink társadalomkutatásában Assmann nyomán már kanonizált gondolat, hogy a nemzeti kulturális emlékezésben a legeredetibb, legősibb és egyben fő szerepet a *tér* játssza.¹⁴ Egész tájak válhatnak a kulturális emlékezet közegéül, töltődhetnek fel szemiotikai tartalommal. Ebből következik, hogy egykor és ma is hangsúlyozott fontosságúak az etnikai/nemzeti identitás erősítésében azok a tudatos cselekvések, amelyekkel az ott lakók az adott helyet igyekeznek összhangba hozni mitikus képzetekkel.¹⁵

Veikko Anttonen a „szakrális” terminus értelmezésénél elemezte a tér és a vallásosság, illetve ennek a nézőpontnak a segítségével beszélt áttételesen a nemzeti terek kvázi „megszentelt” működéséről. Anttonen úgy látja, hogy a közösségek már a letelepülésükkor azonnal kijelölik területük különleges pontjait. Olyan természetes helyeket (pl. folyókat, tavakat, dombokat), amelyek a saját teret elválasztják a „másik” népcsoport (vadon) területeitől. A finn kultúrában az alapjában melléknévként használt „pyhä” („elválasztani”, „környezetből kiemelni” jelentésű) szó fejezi ki ezen helyek jelentőségét, olyan térpontokét, *néphatárokként*(!), melyek átlépése mágiikus, vallásos természetű. Az áthaladás e határokon csak megfelelő, azaz társadalmilag előírt szertartások után lehetséges. E szakrális határok pontos jelentésének dekódolására csak azok képesek, akik az adott közösséghez tartoznak.¹⁶

¹³ Loszev, Alekszej, *A mítosz dialektikája*. Európa Kiadó, Budapest, 2000. 216.; 210–223.; Regéczi Ildikó, *Alexej Loszev, a mítosz dialektikája*. In: *Debreceni Szemle*, 2002. X. 2. 319–321.

¹⁴ Assmann, Jan, *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest, 1999. 60.

¹⁵ Gribben, Arthur, Tain Bó Cuailnge: A Place On The Map, A Place on The Mind. In: *Western Folklore*. 49. 1990. (July) 277–291.

¹⁶ Anttonen, Veikko, *Ihmisen ja maan rajat*. „Pyhä” kulttuurisena kategoriana. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 646. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura; Anttonen, Veikko, Nation and its Territory as Ritualized Space: Examining the Concept of the Sacred as a Boundary Marker in Finland. In: Bartha, Elek – Keményfi, Róbert (red.), *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* Tom. 11. Debrecen, Publikations of the Department of Ethnography at the University of Debrecen, 1999. 9–22.

Ebben az összefüggésben értelmezhetők a történeti földrajz részterületeként a magyar politikai/nemzeti tér tájelméleti indokhálójának szálai, ugyanis a Kárpátok koszorúja és a hegység által körülvelt terület a magyarság számára nem egyszerű geográfiai kereteket jelentett, hanem mindig *megkülönböztetett* szereppel rendelkezett. A „Szent István” ezeréves országának mint „Szakrális Egésznek” a gondolata 1920 után különösen felerősödött.¹⁷ Azaz a honi tudományos életben az államtér eredetképzetében nemcsak a ratzeli „természet Magyarországot a teljes organikus korreláció által egységes élettartományként teremtette meg”¹⁸ elv volt jelen, hanem az az idea is, hogy „valami több”, „valami Nagyobb Erő” működött közre a magyar nemzet természeti (szakrális) terének kialakításában. A 19. század utolsó, a 20. század első évtizedeiben tehát olyan törekvés bontakozott ki a honi tudományos palettán, amely – hasonlóan a nemzeti történetíráshoz, a népi kultúra képéhez – az egységes nemzeti és államtér ideáját igyekezett megfogalmazni.

Több, egymást hol kiegészítő, hol egymásra épülő szál térképzeti mozaikszerűen, hol konkrét politikai elvárásokra, „megrendelésekre” születtek, hol pedig éppen a tudományos alap kutatások eredményeit aknázták ki politikai döntéshozók. (Példaként említhető erre az összefonódásra maga Teleki Pál [1879–1941], aki egy személyben volt többször miniszterelnöki döntéshozói pozícióban [1920–1921; 1939–1941], és vezette emellett azokat a térképzési munkálatokat, amelyek eredményeit kifejezetten a politikai céljai számára próbált felhasználni.) A magyar néprajz, földrajz és a velük szorosan együttműködő statisztikatudomány, kartográfia olyan érvrendszerrel szállított a politikai döntéshozók számára, amely természet-tudományi szigorúsággal igyekezett legitimálni a magyar etnikai területek és a magyar államhatárok sérthetlenségét, a magyar kultúrának szinte a természeti környezetbe való mély beágyazottságát. Ha végigtekintjük a kor „nemzeti tudományainak” szakirodalmát, kirajzolódnak *a magyar nemzeti tér „megszervezésének”, megszerkesztésének egyes szálai* annak a törekvésnek a keretében, amely *szimbolikus* társadalmi jelenségekből (elsődlegesen az etnikai, nyelvi hovatarozásból) igyekezett *reális* tereket megfogalmazni.

Az eddigi kutatásaim alapján úgy látom, hogy a kormányzati dokumentumokból, illetve a tudományos érvrendszerekből összeálló kép közelebb visz bennünket a trianoni döntést megelőző időszak megértéséhez: hogyan

¹⁷ Részletesen I. Zeidler Miklós, *A revíziós gondolat*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.; Zeidler Miklós, *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002.

¹⁸ Prinz Gyula, *Az államföldrajzi kép. Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 3.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. 373.

látta és láttatta a magyar politikai és kulturális elit a magyarság vezető szerepének térbeli meghatározottságát a Kárpát-medencében. A későbbi évtizedek írásaiból pedig kirajzolódik az is, hogy a honi tudományosság – jelen esetben a geográfia – milyen módon adott ugyanerre a rendeltetésre választ a békeszerződés után. Sőt. Napjaink politikai térfolyamatainak értelmezéséhez is közelebb visz a száz évvel ezelőtti érvrendszerek elemzése, mert azok közül számos idea ismét felbukkan. Az elmúlt évtizedben azt láthattuk, hogy térségünkben a szocialista társadalmi berendezkedés összeomlása után régi reflex, az etnikai konfliktusok területi megoldásába vetett hit éledt újjá egy olyan feleledő nacionalizmus keretében, amely az egyéni szabadságjogok helyett a nemzeti közösség etnikailag-kulturálisan idegen politikai hatalomtól való függetlenedést (és egyben etnikai szeparációt) állítja előtérbe.

A 19–20. századforduló nemzetiségi politikájának legkülönbözőbb rétegeire (pl. iskolaügy, választójog, egyházak) vonatkozó kormányzati iratok számos forráskötetnek, illetve feldolgozásnak köszönhetően jól dokumentáltak. A különböző átfogó kormányzati intézkedések, elképzelések mellett a fennmaradt le- és feliratok között szerepelnek olyan speciális tervek, utasítások, amelyeket a honi nemzetiségek *térbeli helyzete*, a magyarsággal meglévő *területi kapcsolatai* határozzák alapvetően meg. Habár a „kisebbségi magyar variáns”¹⁹, azaz a kulturális-nyelvi egyenlőséget középpontba helyező liberális Deák–Eötvös-elgondolás érvényesül a nemzetiségi törvényben, az állam- (vagy politikai) nemzet eszméje fokozatosan megváltozott, és a gyakorlati politikában a magyar dominanciát hirdető elképzelések jelentek meg. A nemzetiségi törvény elfogadását követő évtizedek összegyűjtött kormányzati iratai viszont pontos láttelepet adnak a nemzetiségi együttélést szabályzó törvénykezés bonyolultságáról, a ’68-as alapelvek az egymásnak feszülő nemzeti (magyar) kontra nemzeti kisebbségi érdekekből fakadt meghasonlásáról.²⁰

A mindenkori kormányzat a kisebbségeknek nemcsak a kultúrában, a politikai, gazdasági életben betöltött szerepét igyekezett szabályozni, hanem „figyelt” a nemzetiségek demográfiai, statisztikai és ebből kimutathat-

¹⁹ Szarka László, *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika*. Kalligram, Pozsony, 1995. 27.

²⁰ Kemény G. Gábor (szerk.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I–VI*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1952–1985; Kemény G. Gábor – Szarka László – Szász Zoltán (szerk.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1999; Balogh Sándor (főszerk.), *A Magyar Állam és a nemzetiségek 1848–1993*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. Különös tekintettel I. az egyes kötetekhez írt, az iratokat összképében értékelő bevezető fejezeteket.

tó térbeli mozgására, változó térszerkezetére, az országon belüli „*térfoglaló erejére*” is. A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal és a Miniszterelnökség közötti levélváltások, átiratok pontosan jelzik, hogy a statisztikai és geográfiai (térképi) adatoktól egzakt indikátorként elvárták, hogy kövessék nyomon Magyarország nemzetiségi térszerkezetének alakulását. Vargha Gyula, a Statisztikai Hivatal elnöke például egy 1903-as feliratában statisztikai adatokkal támasztja alá az oláhság térfoglalásának veszélyét, és kormányzati intézkedéseket sürget: „A mutatkozó *nemzetiségi térfoglalások elhárításának eszközeivel* okvetlenül kell foglalkoznunk. [...] *a nyelvhatár* [...] eltolódások főleg abból a szempontból károsak, hogy az ország egész területének *a magyarság részéről leendő, lehetőleg teljes megszállását hátráltatják*, s mint ilyenek megakadályozandók.”

A Khuen-Héderváry-kormány rövid regnálása alatt (1903. június 27.–1903. november 3.) ugyanebben a tárgyban, azaz a nemzetiségek geográfiai előretöréséről kér a Magyar Királyi Statisztikai Hivaltaltól a kormányzati munka számára olyan anyagokat, amelyek a napi politikai döntéshozatalt és egyben a magyar (tehát nem össznemzeti) „területvédő” érdekeket szolgálják (1903. augusztus 22.). Minthogy „A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok nemzeti védelmét célzó helyes nemzeti politikát e térképek nélkül irányítani alig lehetséges, miért is ezeknek kiváló fontosságát külön hangsúlyoznom alig szükséges.”²¹

*

Az etnikai térképezés története a huszadik század első felében számos újonnan, egyre finomabb ábrázolási módszerekkel készült nemzetiségi térkép elkészüléséről tudósít. Tudjuk, hiszen maga Teleki Pál írta később le (l. alább), hogy az első világháborút lezáró békeszerződéshez kifejezetten politikai érdekek miatt készítettek nemzetiségi térképeket. Ugyancsak politikai „megrendelés” készítette már tehát a századfordulón a Statisztikai Hivaltalt arra, hogy etnikai kartográfiával is foglalkozzon. Például a nemzetiségi kartográfia történetében rövid említésként „ártatlanul meghúzódó” 1908-as közigazgatási (és egyben anyanyelvi) térkép elkészítése érdekében nagy anyagi erők mozdultak meg és – pártállástól függetlenül – maga a mindenkori miniszterelnök állt a háttérben.²²

²¹ Az idézett dokumentumokat l. Keményfi Róbert, „...A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében...” In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.), *Tér és terep III.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 119–131.

²² L. Keményfi Róbert, i. m. 119–131.

Maga a térkép a természetéből következően a kulturális jelrendszerek hálójába is pontosan beilleszthető, sőt a térkép egyik plasztikus példája a képmásszerű jelek típusának is. A jelelmélet szerint a térkép tehát *ikon*, azaz *képszerű* jel, amely valamiképpen hasonlít a tárgyára. A térkép univerzális kódoltságából azonban az is adódik, hogy szükségszerűen a valóság leegyszerűsítése, ezért tehát a térkép csupán eszmei *modell*, absztrakció. Az ikonikus (képszerű) természete mellett szimbolikus (jelszerű) vonásai is vannak. Ám az intenzív generalizálás a kis méretarányú térképeken megjelenített makroszintű etnikai folyamatok csak azon tulajdonságait emeli ki (egyszavas statisztikai válaszok alapján), amelyek csupán az adott térség legalapvetőbb etnikai összetevőiről (szerkezetéről) adnak felületes benyomást. Éppen e tulajdonsága miatt az európai modern nemzetállamok megalakulásának története azt mutatja, hogy a nemzetiségi/nyelvi térképek és statisztikák vagy eleve ideológiai megfontolások alapján készültek, vagy lehetőséget nyújtottak/nyújtanak a (nemzetállami) politikai érdekeknek megfelelő kihasználásra. Az etnikai térképszerűszerkesztők igyekeztek például minél látványosabb ábrázolási módszerekkel minél több adatot megjeleníteni. Sok tanulmány, kötet született az etnikai térkép szerkesztési módozatainak bemutatásáról, az egyes metódusok előnyeiről, hátrányairól. Az etnikai kartográfia története viszont azt is tükrözi, hogy ennek a tudományágnak az eredményei még akkor is kiforgathatók, politikai célra kihasználhatók, ha a legnagyobb tudományos pontossággal és elfogulatlansággal készülnek, hiszen *nincsenek semleges etnikai térképek*. Teleki Pál egy tanulmányában maga is elismeri, hogy hiába a legprecízebb tudományosság, egyszerűen nem készülhet Európa középső felében mindenki által elfogadott, „politikailag semleges” nemzetiségi térkép, hiszen éppen az etnikai és államhatárok egymásnak nem megfelelőése okozza a térség népei között feszülő alapvető ellentéteket.²³

A fentebb idézett kormányzati dokumentumok felvillantják azt a törekvést, hogy az elkészült közigazgatási és egyben anyanyelvi térkép plasztikus képet adjon a magyarság „térkitöltő” képességéről, a kisebbségek pillanatnyi geográfiai helyzetéről. De ez igaz fordítva is. Egy „rossz, idegen kézbe” kerülő etnikai térkép a magyarság ellen is fordítható, hiszen e mappáknak az olvasata meg is fordítható. Nem véletlen, hogy minden iratot „bizalmas” jelzettel láttak el, illetve a térképek elosztásánál is fokozott elővigyázatosságra szólítottak fel, minthogy: „A nemzetiségi térkép kizárólag a magyar nemzeti célokat van hivatva szolgálni, s határozottan káros volna, ha ellenségeink is használhatnák [...] méltóztassék Nagymél-

tóságod különös nyomatékkal kiemelni, hogy ez a térkép szigorúan bizalmas kézirat gyanánt használandó s gondoskodni kell, hogy avatatlan kezekbe semmi körülmények közt se kerüljön.”²⁴

A magyar kartográfiai gyakorlatban az előbb említett „látványosabb” jelző olyan optikai és pszichológiai hatásokat jelent, amelyekről külön értekezések nem szólnak, hanem az etnikai térképezés tudománytörténete által legitimált hallgatolagos megállapodás részeit képezik: nevezetesen a térképek ábrázolási jelrendszerei és színei. A különböző diagramok, ábrázolási módozatok (kör, gömb, kocka, oszlop) a nem szakember térképolvasót tévútra vihetik a nagyságrendek megítélésében. De a színek is olyan irracionális, emóciós hatásokkal bírnak, amelyek más képet, összbenyomást keltenek az egyes etnikumok területi nagyságáról, „terület-birtokló erejéről”. A kartográfus meg tudja határozni, hogy a szín hol legyen feszült, hol keltsen figyelmet, hol koncentrálja a térképolvasó figyelmét, és például hol csökkentse a térképre irányuló érdeklődését. Az etnikai térképek a centrális vöröse (illetve pirosa) melletti, egyéb színeinek alkalmazását csupán a vörös (illetve piros) *viszonyában* értelmezhetjük. E szín alkalmazásával az egész térképnek azonnal határozott karaktert adtak, hiszen *számos etnikai térkép áttekintése nyomán úgy látom, hogy csupán a vörös/piros (kiemelő szerepű) alkalmazása következetes. Ám sem a vöröshöz, sem más színek egymáshoz való kontrasztjainak használatát elsősorban nem a célirányosság (bár nagy ritkán előfordul ilyen is) jellemzi.*

A nemzetiségi térképek színhasználatáról korábbi munkában írt fejezetben a színek, kontrasztok *esetleges* alkalmazásának elemzésére a „színekkel való játék” kifejezéssel utaltam. Pontosabb azonban úgy fogalmazni, hogy az etnikai kartográfia színpreferenciáira irányuló kérdésfeltevést *meg kell fordítani*. Nem az a kérdés, hogy a (vörösön kívül) közel sem szándékosan megjelent színhatásokba „belemagyarázzuk” a sokszor sosem volt színteret, hanem az, hogy *mégis* milyen kontrasztokat „fedezhetünk fel”, mely (jórészt nem tudatos) színélmények *érvényesülnek!* Azért tartom fontosnak ezt hangsúlyozni, mert a kartográfusok elsődlegesen a vörös és a vöröshöz viszonyított) *színhatások* alapján döntenek és döntöttek egy-egy festék térképi megjelenítése mellett. A többi térképi szín közötti kontraszt jórészt véletlenszerű, és nem a jól leírható színtulajdonságok határozzák meg az alkalmazásukat. A huszadik század harmadik és negyedik évtizedében Teleki Pál és Rónai András (1906–1991) mellett nemzetiségi térképeket szerkesztő Jakabffy Imre (1915–2006) a vele készült interjúban elmondta nekem, hogy a vöröst elsősorban az előbb említett módon, azaz a saját

²⁴ L. Keményfi Róbert, i. m. 119–131.

nemzetiség „területfoglaló” erejének demonstrálására használták. „A vörös vonzó szín. A piros szín nagyobbít. Akkor már legyen meg a mi egyetlen érvényünk, és elgondolásunk, hogy a pirost kisajátítjuk magunknak. Mert akárki készít egy néprajzi térképet, akkor a saját nemzetiségének adja a pirosat. Ha szlovák, akkor a szlovákok a pirosak. [...] A piros, hogy úgy mondjam, a szomszédokat bosszantó szín. [...] A piros [látszólagos etnikai egyensúlyi helyzetet is – betoldás tőlem – K. R.] robbant. Ezért mindig piros a magyar.”²⁵

A másik, ritkábban alkalmazott módszer, amikor a vörös szín a saját etnikai területet „veszélyeztető”, „fenyegető”, a „betolakodó” nemzetiséget jelöli. Ezek a térképek általában etnikai határszakaszok vitatott hovatartozású településeinek részletes mikrovizsgálatára, nagy méretarányal készültek. Plasztikus példája ennek a színezésnek *A magyar–szlovák nyelvhatár vidékének...* címet viselő, 1942-ben az Államtudományi Intézet által kiadott térkép. Ezen a térképen a szlovák etnikai terület kapta a vörös színt.²⁶

A kultúrnemzeti törekvések közép-európai kuszaságában a térségnek pusztá népszámlálási adatokon nyugvó etnikai térszerkezeti bemutatása már *magában politikai állásfoglalás*, hiszen Európa ezen részét képező államok számára a legplasztikusabban azonnal jelzi, hogy az államalkotó népek legfőbb nemzetállami törekvései nem sikeresek, nevezetesen, hogy az államhatárok még csak közelítőleg sem esnek egybe az etnikai határokkal. Hiszen *nem etnikai határok, hanem egzakt módon megfoghatatlan kulturális kontaktzónák léteznek.*

A hazai térképtárak magyar és nem magyar etnikai térképeit, illetve a Bécsben fellelhető, a nemzetiszocializmus időszakában, osztrák/német intézményekben szerkesztett nemzetiségi térképlapokat átnézve úgy látom, hogy ezek a térképlapok alapvetően *kiesnek* a szigorú kartográfiai tudományosságból. Az etnikai kartográfia – Otto Neurath osztrák társadalomteoretikus által megteremtett fogalommal – csupán egy „képstatistikai metódus”. Olyan ábrázolási módszer, „amelyet akkor akarunk használni, ha elképzelésünk, ideológiánk bemutatására a képi megjelenítés sokkal többet ígér, mint a szavak”.²⁷

A térképek további jellemzője az is, hogy *egyetemesen* standardizált kódokhoz értelmezési kulcsot is adnak. A szerkesztő megmondja, hogy az

²⁵ Jakabffy Imrével az interjút 2004. december 27-én vettem fel.

²⁶ A szintan részletes kifejtését l. Keményfi Róbert, *Etnikai kontaktzónák – etnikai térképek – hamis mítoszok*. In: Klamár Zoltán (szerk.), *Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében*. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Aszód, 2005. 30–37.

12 ²⁷ Neurath, Otto, *Gesammelte bildpädagogische Schriften*. Band 3. Wien, 1991. 423.

árnyalatok, színek, kontúrvonalak mit jelölnek, milyen felszíni objektumokat helyettesítenek. A térkép készítője értelmezési folyamatának tehát valamilyen módon egybe kell esnie a néző értelmezési folyamatával.²⁸ A fentebb idézett Neurath képpedagógiai iskolájának kartográfiai gyakorlatot bemutató szála éppen azt szorgalmazza, hogy a nevelés folyamán minél korábban megismertessük a térképek általánosan érvényes kódjait. Ezt segíti elő például az egyértelmű, a korai oktatásban is már következetesen használt, ezért könnyen felismerhető színkód. Példaként ő az arab világ zöldjét hozza, amely rögtön (készség szinten), iskoláskorunk óta beazonosítja a térképen az adott terület karakterét. (Ha az iskolai atlaszokban, falitérképeken szereplő számos nemzetiségi térképtől, azaz a megszokottól eltérő ábrázolási gyakorlattal – például színpreferenciával – találkozunk, az az adott etnikai térkép dekódolását meg is nehezíti.) Umberto Eco nyomán ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a „tárolt képet” összehasonlítjuk az éppen észlelt adatokkal. A kettő egyezése működteti az ikonikus kódot, azaz juthatunk el – jelen esetben a térkép – helyes felismeréséhez.²⁹ Az információs rendszerek hatékonysági elemzéseiben is első helyen említik azt a feltételt, hogy mindenkinek kellőképpen ismernie kell az információs csatornát, felhasználási módját.

Az etnikai térképek Európa középső felén élő népek nemzetállami törekvéseiben „grafikai ikonokká”, a nemzeti-területi egység jelképévé váltak. Úgy vélem, hogy Közép-Európa kultúrnemzetei által szerkesztett etnikai térképsorok erősen *szituációfüggők*. Figyelemmel kell lennünk arra a *közegre*, amelyben ezek a térképek megjelennek. Átfogó, egy-egy nagyobb térséget lefedő nemzetiségi térképnek napjainkban is a szimbolikus politikai/etnikai konfliktusokban jut szerep. Gondoljunk csak a térségünk országaiban lezajlott közigazgatási átalakításokra. Külön kellene elemezni tehát ebben a vonatkozásban azt, hogy *hol* és *hogyan* használják e térképeket. Néprajzusként, a terepet járva, kis felvidéki magyar falvak kulturális helységeiben, polgármesteri irodáiban (itt általában csupán „sub rosa” feltekerve, eltéve, de mégis néha-néha előkerülve) találkoztam ma készült magyar etnikai térképekkel. Kocsis Károly el is mondta nekem, hogy sokszor kifejezetten politikai kisebbségi szervezetek megrendelésére készítet etnikai térképeket, és a „megrendelő” döntötte el például a színkódot is. De ez nem is titok, hiszen az MTA Földrajzi Kutatóintézet weblapja fel

²⁸ Gombrich, Ernst H., A látható kép. In: Horányi Özséb (szerk.), *Kommunikáció II. A kommunikáció világa*. General Press Kiadó, Budapest, 2003. 98–100.

²⁹ Ecót idézi: Horányi Özséb, *Jel, jelentés, információ, kép*. General Press Kiadó, Budapest, 2006. 50–51.

is sorolja a direkt kormányzati és kisebbségi szervezetek által támogatott etnikai kartográfiai kutatásokat.³⁰

Azaz a nemzetiségi térkép a szimbolikus etnikai konfliktusok *képi csatornáit*, az etnikumközi, hol csak jelképes, hol súlyos következményekkel járó *képi párbeszéd* eszközei, térképjellegű kódolt üzenetei. Üzenet a szomszédos népek, üzenet akár az európai politikai döntéshozók felé, és persze üzenet saját magunk számára térségbeli számunkról, helyzetünkről. Hadd idézzem e „párbeszédre” a romániai etnikai térképek hamisításait feltáró, 1942-ben kiadott, Jakabffy Imre által szerkesztett, a nemzetközi porond számára német nyelven írt füzetet. Ha belenézünk ebbe a kiadványba, láthatjuk, hogy micsoda hatalmas energia mozdult meg a román nemzetiségi térképek kiigazítására, cáfolására.³¹ (Miért vált ki ilyen indulatokat és mozgat meg ekkora módszertani apparátust egy térképészeti gyakorlat?) Nem véletlen tehát, hogy Ute Schneider kartográfus a kötete címeként is a térképek hatalmáról beszél.³² Sőt. Még egy kicsit továbblépnék. A haditechnikai szakirodalom alapján úgy látom, hogy a nemzetiségi térképek működésük alapján – speciális technikaiként – helyet kapnak a pszichológiai hadviselés rendszerében is.³³

*

A leglátványosabb és leginkább elterjedt nemzetiségi térképek mellett a honi tudományosság más – az alábbi pár példával szemléltethető – érvrendszert is felsorakoztatott a magyar nemzeti tér nagyságának és egységének hirdetésére.

1. Az 1920-as években fogalmazta meg Prinz Gyula a Tisia-elméletet. Ennek alapján az Alföld mélyére süllyedt ősi kristályos masszívum egyhangú felépítésű. Erre a tömbre kaptafaszerűen gyűrődött fel a Kárpátok vonulata. Nem szeretnék itt foglalkozni az elmélet földtani részével, mert jóllehet a mélyfúrások cáfolták a feltételezést, de a maga idejében plasztikusan tudta magyarázni térségünk medencejellegének kialakulását. Olyannyira, hogy ha természetesen nem is ebben a formában, de napjaink geológiájában ismét megjelent egy már lemeztectonikán alapuló és mélyfúrásokon álló „Tisia Nagyszerkezeti Egység – Tisia Unit” elgondolás. Szempontunkból sokkal érdekesebb az elmélet társadalmi vonatkozása.

³⁰ http://www.mtafki.hu/projekt_tf.htm

³¹ [Jakabffy Imre], *Rumänische Landkartenfälschungen und ihre Kritik*, Staatwissenschaftliche Institut, Budapest, 1942.

³² Schneider, Ute, *Macht der Karten*, Primus Verlag, Darmstadt, 2004.

14 ³³ Watson, Peter, *Psycho-Krieg*. Econ, Frankfurt am Main, 1985. 364–377.

Prinz a Tisia alapvető nemzettér-építő szerepéről beszélt: „Az igazi Magyarország azonban Belső-Magyarország. Ennek a fogalomjelenek tartalma nem azonos az anyaországgal. Belső-Magyarország a tájrendszertanban a Tisia-tömb felszíne, az anyaország a népesedéstanban a magyarságnak tömören, zártan birtokba vett törzsterülete. *De utóbbiban sok olyan jellemvonás van, ami arra utal, hogy kiterjedése és alakja az előbbinek természetéből kibatásként keletkezett* [kiemelés tőlem – K. R.]. Valóban a Tisia-tömb, a természeti Belső-Magyarország és István király országa csak egy helyet foglalnak el a földgömbön. Ahol pedig eltérés van, ott pontosan egy szerkezeti elválkozás területe csábít.”³⁴

2. Ugyanezt mondhatjuk el a részletes néprajzi kutatásokkal cáfolt Prinz-féle „kettős határvon” gondolatról is, amely szerint a magyarság „nemzethatára” kettős. Van egy természetes vízválasztó és egy előretolt, szurdokokra, legjobb határórhelyekre kitolt határvonal, amely egyben nemzethatár is. Ez a „széles tájhatár” elgondolás nem tartható, hiszen a legtöbb esetben a történelmi államhatár nem *tájhatáron*, hanem *tájban* fut. A „tájbeélési stratégiák” például Székelyföld és Moldova között az azonos ökológiai adottságok miatt igen hasonló képet eredményeztek.³⁵

3. Említeném még a Teleki által hangsúlyozott *etnikai/nemzeti táj* fogalmát is. Az elgondolás lényege, hogy az etnikai táj „*egy-egy nemzetiség tipikusan a saját etnikai jellegzetességeiben felismerhető tájformáló erő által alakított térfelület*”. A német szakirodalom alapján nálunk is meghonosodott terminus az etnikai jelleget az életmóddal ellentétben *elsődleges* térfelületinformáló erőként tételezte. A már a kor földrajza (Mendöl Tibor) által is cáfolt terminus persze az adott népcsoport *konkrét tájhoz kötődő történeti folytonosságát igyekezett bizonyítani*. Napjaink néprajzi szakirodalmában még mindig néha felbukkan a nemzeti/etnikai kultúrák táji kötöttsége, és ezáltal az adott kultúra „életrevalóságának” hirdetése, asszimilációs erejének hangsúlyozása.

4. Ide kapcsolódik a *szent táj* fogalma is, amelyet a kor (20. század első fele) formálódó vallási néprajza fenntartásokkal fogadott. Hiszen a szakrális táj meghatározása is figyelmen kívül hagyja a táj komplexitását. A vallás a tájtényezők csupán egyik (humán) szála, és igazából a tájtényezők önmagukban nem alkothatnak önálló tájat. Ám a „nagyobb gond” a kifejezéssel annak ideológiai tartalma. A szakrális táj eredeti megfogalmazásába a

³⁴ Prinz Gyula, Magyar tájszemlélet. In: *Pannonia*, 1935. 1. 1–3. 35–61.

³⁵ Részletesen I. Ilyés Zoltán, Szimbolikus határok és határjelek In: Biczó, Gábor (szerk.), *Vagabundus*. Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tan-szék, Miskolc, 2004. 189–212.

terminus megalkotója, Georg Schreiber ugyanis beleszótta a „gigantikus nagycsalád”, azaz a *germánosság életerejét* is, és úgy vélekedett, hogy a „nép” (Volkstum) és a „szentség” között szoros összefüggés van. A vallásosság és a nép viszonyát leginkább a szakrális tájban ismerhetjük fel, azaz a mély vallásossága segítette (és védte az idegen népekkel szemben) a németséget abban, hogy életerejét, magas kulturális állapotát megőrizhesse és a tájban e kultúra lenyomatát hagyja.³⁶ A honi geográfiában ez az elképzelés „*A katolicizmus a nyugatias lelkiséget biztosítja a magyarság számára, kiélezi a magyar műveltségi életteret*”³⁷ – karakterizálható mondattal jelent meg.

Az előzőekben említett természetföldrajzi alapokra helyezett társadalmi koncepciók tulajdonképpen egy nagyon lényeges diszkrepanciát igyekeztek feloldani, nevezetesen az etnikai és az államtér meg nem felelését. Szükség volt olyan elképzelésekre, amelyek erősítették a magyar politikai, kulturális szerepet, a magyar föld tájrajzi, gazdasági egységének elismertetését. Azt a 19. század végén megfogalmazott ideát ugyanis, amely szerint a magyarság számának növekedése geográfia értelemben is fel fogja tölteni a Kárpát-medencét, a demográfiai folyamatok nem igazolták vissza.³⁸ Ennek hiányában lépett előtérbe például a medence gazdasági megbonthatatlanságának hirdetése is, amely tételt Teleki Pál a témának egy teljes kötetet szentelve európai keretekbe ágyazva fejtett ki.³⁹

5. A sort (csupán ebben az írásban) a Rónai András által mesterfokra fejlesztett államhatár-tartóssági ideájával zárhatjuk. Rónai az „idő legitimál” elv alapján az etnikai, nemzeti folyamatoktól, történelmi eseményektől teljesen *független* és megbonthatatlan természeti államtér-egységként kezeli a Kárpát-medencét, hiszen a kárpáti koszorú mint államhatár a legtartósabbnak bizonyult Európában. Ha ez így van, akkor valamiféle természeti (és nem társadalmi) erő írta ezt a választóvonalat statikus államhatárként elő.⁴⁰

*

³⁶ Bausinger, Hermann, *Volksideologie und Volksforschung. Zur nationalsozialistischen Volkskunde*. In: *Zeitschrift für Volkskunde*, 1965. 61. 177–204.

³⁷ Prinz Gyula, *Magyarország földrajza*. Renaissance Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1942. 129.

³⁸ L. ehhez árnyalt háttérként Katus László elemzéseit: Katus László, *A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században*. In: *Történelmi Szemle*, 1980. 2. 270–289; uő, *Hungarians and National Minorities: A Demographic Survey (1850–1918)*. In: Glatz, Ferenc (ed.), *Hungarians and Their Neighbors in Modern Times 1867–1950*, New York, Distributed by Columbia University Press, 1995. 13–21.

³⁹ Teleki Pál, *A gazdasági élet földrajzi alapjai I–II*. Centrum Kiadóvállalat, Budapest, 1936.

⁴⁰ A kérdésről részletesen l. Keményfi Róbert, i. m. 325–344.

Ezek a koncepciók visszatükrözik a *terület–nemzet–nemzeti kisebbség* hármásának belső területi viszonyrendszerét. Nevezetesen arról van szó, hogy a nemzetállamok Európa középső és délkeleti térségében az itt élő népeket elválasztó kulturális, nyelvi törésvonalak *térbeli vetületére* is törek-
senek. Ha vannak mért nemzetiségi/anyanyelvi statisztikai adatok, azok már *térképen* is megjeleníthetők. A nemzeti kisebbség fogalma e törek-
vésekben nem az *egyéni* kulturális különbségekre utaló és azokat hang-
súlyozó kifejezés, hanem *statikus*, „érinthetetlen”, a történelmi *kontinuitás*
nyomatékával áthatott *állapotot* jelölő terminus. E nemzetépítési út minden
más társadalmi rétegződésénél magasabbrendűként feltételezi az etnikai
hovatartozást, illetve objektívnek vélt szempontok alapján (pl. nyelv, szár-
mazás) homogenizálja így – amint azt fentebb említettem – *megszámlálha-
tóvá* változtatja a valóságot értelmezett nemzetiségi közösséget. Az állam-
határ-változások következtében önazonosságában az anyaállamtól való
kényszerű leválása miatt a saját nemzeti kisebbséget létezésében is veszé-
lyeztetettnek tételezi, és ezért nem az egyén, hanem a származás, kultúra,
nyelv alapján a kisebbség *kollektív* jogait szorgalmazza. Sőt a mérhetőséget
(a kisebbségi statisztikát) a kollektív kisebbségi jogok letéteményeseként,
garanciájaként látja: „Mi demográfusok azt valljuk, hogy a nemzetiségi
politika egyik kulcskérdését a nemzetiségekről készített statisztikák jelen-
tik. Kisebbségvédelem nincs kisebbségi statisztika nélkül.”⁴¹

Az etnikai tér gondolatának *gyökereit* a Közép-Kelet- és Délkelet-Eu-
rópában feléledő nacionalizmus alapvető jellemvonásában kell keresnünk:
abban a törekvésben, *hogy az államhatároknak egybe kell esniük az etnikai ha-
tárokkal*. Hiszen a „közös származási mítoszba” azok is beleértendőek, akik
bár az adott állam keretein *kívül* élnek, de ugyanazon nyelvet beszélnek,
kultúrát birtokolják. A modern nemzetállamok kialakulásának folyama-
tában feléledő nacionalizmus fokozatosan „fedezi fel” a nemzeti intézmé-
nyek kiépülésével párhuzamosan, a nyelv és a kultúra kérdése után a „saját
etnikai tér” kiterjedését és e tér határának fontosságát, a nacionalizmus
keretei között pedig kezdetét veszi e tér mitologizálása, szakralizálása is.
Napjainkban azonban ez a folyamat a nemzeti mozgalmak újjászületésé-
vel párhuzamosan *megfordult*: az „etnikai tér mítosza” a Közép-Kelet- és
Délkelet-Európában feléledt nacionalizmus egyik fontos, magát a nacio-
nalizmust gerjesztő, erősítő részévé vált. Ennélfogva a közép-kelet- és dél-
kelet-európai nemzetállamokban a feléledő nacionalizmus ismét nem mást

⁴¹ Kovacsics József, A nemzetiségi statisztika problematikája. In: Klinger András
(főszerk.), *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának sta-
tisztikája. (1910–1990)*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1994. 42–53.

jelent, mint a szimbolikus etnikai határok térbeli realizálásáért folytatott küzdelmet (l. például a volt „jugoszláv” népek háborúját, etnikai népirtásokat). Ezért bukkannak fel még ma is a nemzetiségi konfliktusok politikai elemzéseiben a területiségre utaló rosszízű, szélsőséges kifejezések, mint például: „etnikai bástya”, „etnikai védelmi sáv”, „etnikai frontharcos”, „etnikai tűzhelyzet”, „etnikai szellemi fegyver”.

A huszadik század első felének statisztikatudománya, kartográfiája és geográfiája megfelelt annak az elvárásának, hogy hozzáadják a maguk szakterületein születő eredményeket a magyar politikai és kulturális vezető szerep jogszerűségéhez. A fent felsorolt érvek a kor tértudományának olyan elképzelései, amelyek végül egységes hálónak összeállva azonos célt szolgáltak.

